

معرفی

نشش متن سغدی

O مصطفی دهقان

اسکندر، تعداد زیادی از آنها به سوی شرق و مرزهای چین مهاجرت کردند و در مسیر جاده ابریشم، مهاجرنشینانی تشکیل دادند. آن عده از سغدیان نیز که در زادگاه خود ماندند بعد از دوره کوتاهی از سلطه سلوکیان خارج شده و دولت‌شهرهای کوچکی برپا نمودند که گاه زیرسلطه کشورهای نیرومند زمان و گاه در معرض تهاجم اقوام کوچ‌نشین قرار می‌گرفتند، اما در هر حال توانستند در هر دو منطقه و در طول چندین قرن نفوذ فرهنگی و اقتصادی خود را حفظ کنند.^۱

همجواری سغد با آسیای میانه و نقشی که آنها در تکاپوهای پیرامون جاده ابریشم ایفا کرده‌اند^۲ و همچنین مدارک بسیاری که از روسیه تا ایالت شین جیان^۳ واقع در ترکستان چین از آنها به دست آمده، اهمیت این منطقه را نشان می‌دهد.^۴

اما در مورد زبان سغدی که محتوای کتاب حاضر بر آن مناسبت و قاعدتاً ارائه مختصری در مورد آن الزامی است باید گفت این زبان که تا سال ۱۹۰۴ ناشناخته بود^۵ یکی از زبان‌های ایرانی دوره میانه و متعلق به شاخه ایرانی میانه شرقی است. زبان‌های ایرانی میانه شرقی، خود به دو شاخه شمالی و جنوبی تقسیم می‌شوند که سغدی به همراه خوارزمی جزء زبان‌های شرقی شمالی و سکایی، و بلخی جزء زبان‌های شرقی جنوبی هستند. مشخصه بارز گروه ایرانی میانه شرقی در برابر گروه ایرانی میانه غربی (فارسی میانه، پهلوی اشکانی) این است که این زبان‌ها برخی از حالت‌های تصریفی دوره باستان در زبان‌هایی چون فارسی باستان و اوستایی و همچنین جنس‌های سه‌گانه را حفظ کرده‌اند.^۶

آثار به دست آمده از این زبان برحسب موضوع و خط آنها به چند دسته تقسیم می‌شوند:

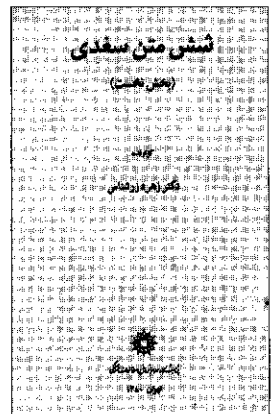
۱- آثار مربوط به دین بودا و آثار غیردینی سغدی: این

پس از چاپ فرهنگ سغدی، اثر ارزشمند استاد بزرگوار سرکار خانم دکتر بدرالزمان قریب، اینک شاهد انتشار نمونه‌های دیگر از تحقیقات صورت گرفته پیرامون زبان سغدی هستیم که توسط استاد، سرکار خانم دکتر زهره زرشناس فراهم آمده و در مجموعه انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی به چاپ رسیده است.

پیش از هر مطلب دیگری به جاست که مراتب سیاس و قدردانی فراوان را نسبت به زحمات استاد ارجمند دکتر زرشناس در جهت فراهم آوردن چنین اثری به جا آوریم چرا که با توجه به گستره وسیع و متنوع ادبیات سغدی متأسفانه محققان انگشت‌شماری هستند که به پژوهش در این راستا مشغولند. جدای از کتب و مقالات استاد قریب که سهم به‌سزایی در شناسایی ادبیات سغدی دارند و همچنین مقالات نویسنده کتاب حاضر که به طور پراکنده به چاپ رسیده، منبع قابل ملاحظه دیگری در این زمینه به زبان فارسی موجود نیست. همچنین اگر حجم تحقیقات داخلی صورت گرفته، پیرامون زبان سغدی را با مطالعات زبان پهلوی مقایسه کنیم، کمبود یا به عبارتی فقر منابع سغدی واضح‌تر خواهد شد. این درحالی است که اهمیت و جایگاه این زبان در مطالعات مربوط به شرق ایران، اگر همپای ادبیات پهلوی نباشد، حداقل کمتر از آن نیز نخواهد بود و از این رو توجه و تأمل بیشتر محققان را می‌طلبد.

قوم سغد، که حدود هزاره دوم پیش از میلاد در نواحی سمرقند و دره رود زرافشان ساکن بود، در هزاره اول پیش از میلاد به قسمت بزرگی از نواحی جیحون و سیحون دست یافت و در جوار دیگر اقوام ایرانی چون ساکها، بلخی‌ها و خوارزمی‌ها مستقر شد.

آنان از قرن ششم تا چهارم پیش از میلاد، تابع هخامنشیان بودند و با فروپاشی امپراتوری و هجوم

نشش متن سغدی
ترجمه و تحقیق: دکتر زهره زرشناس
ناشر: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی چاپ اول، زمستان ۱۳۸۰

O نشش متن سغدی (بخش نخست)

O ترجمه و تحقیق: دکتر زهره زرشناس

O ناشر: پژوهشگاه علوم انسانی و

مطالعات فرهنگی چاپ اول، زمستان ۱۳۸۰

آثار به الفبایی با اصل آرامی نوشته شده‌اند. غالب این آثار از چینی، تخاری^B و سنسکریت ترجمه شده‌اند. به زبان این آثار اصطلاحاً **سغدی بودائی** می‌گویند.

۲- آثار مربوط به دین مسیح: این آثار به الفبای سریانی نوشته شده‌اند و زبان آنها به **سغدی مسیحی** موسوم است.

۳- آثار مربوط به دین مانوی: این آثار به الفبای مانوی که در نوشتن متون مانوی به فارسی میانه و پهلوی اشکانی به کار رفته، نوشته شده‌اند. زبان این آثار نیز **سغدی مانوی** نامیده می‌شود.^۸

باید توجه داشت که تمایز بین زبان این سه نوع آثار و اصولاً به کار بردن واژه زبان برای هر یک از آنها قابل تأمل است، چنانکه نویسنده کتاب حاضر نیز در مقدمه کتاب متذکر شده است:

«به رغم گستردگی جغرافیایی قلمرو زبان سغدی، تفاوت گویشی اسناد مکتوب موجود، اندک است. البته نمی‌توان ادعا کرد که متون سغدی از نظر زبان یکدست‌اند، اما تفاوت‌های موجود بیش‌تر ناشی از عوامل تاریخی و کاربرد گونه‌های خطی و سنت‌های املائی گوناگون است تا فرق‌های گویشی».^۹

مقدمه کتاب که مطالب جامعی را پیرامون سغد و زبان و ادبیات سغدی ارائه می‌کند از عنوان‌های زیر تشکیل شده است:

پیشینه سرزمین سغد، زبان سغدی، ویژگی‌های زبان سغدی، جایگاه زبان سغدی، ادبیات سغدی، آثار غیردینی سغدی، آثار دینی سغدی، ادبیات سغدی مانوی، ادبیات سغدی مسیحی، ادبیات سغدی بودایی، نظام نوشتاری زبان سغدی، خط سغدی، خط سغدی مانوی، خط سریانی، متن‌های سغدی بودایی کتابخانه بریتانیا، کتاب شش متن سغدی کتابخانه بریتانیا BSTBL، کتاب شش متن سغدی (اثر حاضر) و روش کار آن، مضامین قطعه‌ها، متن اول (Vaj)، متن دوم (Intox)، متن سوم (Padm)، متن چهارم (Vim)، متن پنجم (Dhu)، متن ششم (Dhy).

پس از مقدمه، متن اول تا چهارم به ترتیب مورد بررسی قرار گرفته‌اند و روش معمول نویسنده کتاب است، پی‌نوشت‌های هر بخش به طور جداگانه و در انتهای بخش موردنظر آمده‌اند. متن پنجم و ششم یعنی قطعه‌های **Dhu** و **Dhy** نیز قرار است که در بخش دوم این کتاب ارائه شوند.^{۱۰}

متن اول (۱۷۶) Or. ۸۲۱۲^{۱۱}

قطعه و جرج چیدیکا Vajracchedika

بنا به گفته نویسنده کتاب این متن بدون تردید از نسخه‌ای چینی به زبان سغدی برگردانده شده است. این متن مکالمه‌ای است میان بودا و سوپوتی^{۱۲} در باب منش و رفتار بدی ستوه‌ها^{۱۳}. این متن چینی که از روی متن سنسکریت ترجمه شده، همراه با نسخه سنسکریت و ترجمه فارسی آن در این بخش کتاب آمده است. در

۱۰- **示有妻** 姜采女而常遠離五欲淤泥。現於內鏡而成就辯才總持無失。示入邪濟而以正濟度諸衆生。現遍入諸道而斷其因緣。現於涅槃而不斷生死。文殊師利菩薩能如是行於非道。是爲通達佛道。

۱۱- **於** 是維摩詰問文殊師利。何等爲如來種。文殊師利言。有身爲種。無明有愛爲種。貪志礙爲種。四顧倒爲種。五蓋爲種。六入爲種。七誠處爲種。八邪法爲種。九惱處爲種。十不善道爲種。以要言之。六十二見及一切煩惱皆是佛種。曰何謂也。答曰。若見無爲。入正位者。不能復發。阿耨多羅三藐三菩提心。譬如高原陸地不生蓮華。卑濕淤泥乃生此華。如是見無爲法。入正位者。終不復能生於佛法。煩惱泥中乃有衆生起佛法耳。又如殖種於空終不得生。糞壤之地乃能滋茂。如是入無爲正位者不生佛

۱۲- **法起** 於我見如須彌山猶能發于阿耨多羅三藐三菩提心。生佛法矣。是故當知一切煩惱爲如來種種。譬如不下巨海不能得無價寶珠。如是不入煩惱大海。則不能得一切智寶。

۱۳- **爾時** 大迦葉發言。善哉善哉。文殊師利快說此語。誠如所言。塵勞之。時爲。如來種。我等今者不復堪在發阿耨多羅三藐三菩提心。乃至五無間罪。猶能發意生於佛法。而當今我等永不能發。譬如根敗之士。其於五欲不能復利。如是聲聞諸結斷者。於佛法中無所復益。永不志願。是故文殊師利。凡夫於佛法有返復。而聲聞無也。所以者何。凡夫聞佛法能起無上道心。不斷三寶。正使聲聞終身聞佛法力無畏等。永不能發無上道意。

۱۴- **爾時** 會中有菩薩名普現色身。問維摩詰。居士。父母妻子親戚眷屬吏民知識悉爲是誰。奴婢僮僕象馬車乘皆何所在。於是維摩詰以偈答曰。

ابتدای این بخش مختصری در مورد ویژگی‌های نسخه این متن اعم از رنگ و قطع آن آمده و بعد از آن نویسنده نظرات مستشرقینی چون سیمز ویلیامز^{۱۴}، بنونیست^{۱۵} و ولز^{۱۶} و همچنین کارهایی که روی این متن انجام شده را ذکر می‌کند. سپس پی‌نوشت‌های معرفی آمده که نویسنده در پی‌نوشت سوم متن اصلی چینی را با نویسه‌چینی آورده و در پی‌نوشت چهارم متن سنسکریت را به الفبای لاتین و ترجمه فارسی آن آورده است. همچنین دو قطعه کوتاه دیگر به زبان سغدی نیز که ترجمه‌های دیگری از متن اصلی هستند در پی‌نوشت‌های پنجم و هشتم با حرف‌نویسی و ترجمه فارسی ارائه شده‌اند. بعد از این نیز حرف‌نویسی، ترجمه فارسی و پی‌نوشت‌های متن کامل سغدی آمده است.

از بندهای این متن است:

(۱) [بودا گفت، (ای) سوپوتی، هر بدی ستوه (= بوداسف) مهاستوه باید بر دل خویش فرمان براند] [این چنین] از آنجا که ممکن است.^{۱۷}

به فارسی ترجمه شده‌اند و بعد از این حرف نویسی متن کامل سغدی با ترجمه فارسی و پی‌نوشت‌های آن آمده است.

از بندهای این متن است:

(۳۵) آذر - ام - درمه آغاز کرد بیان کردن که همه کار را توفیق دهد.^{۳۵}

متن چهارم (۱۵۹) Or. ۸۲۱۲

بخشی از سوتره ویمله کیرتیر دشمه

Vimalakirtinirdesasutra

این بخش ضمیمه چینی را نیز به همراه ترجمه فارسی شامل می‌شود. نویسنده در معرفی اولیه از متن چهارم که در مقدمه کتاب حاضر نوشته با اشاره

به پیچیدگی‌های بسیار ترجمه سغدی و اصطلاحات فلسفی بودائی، لفظ به لفظ و وابسته به متن چینی که در ترجمه سغدی اعمال شده، درک صحیح متن را ملزم به ترجمه متن اصلی چینی می‌داند و به همین دلیل ترجمه فارسی متن چینی را از روی متن انگلیسی که خود ترجمه مستقیمی از متن اصلی چینی است، نیز ضمیمه این بخش کرده است^{۳۶} و به راستی که مطالعه آن خواننده را در درک بهتر متن یاری می‌نماید. موضوع این متن حول سوآلی است که یک بدی ستوه از بدی ستوه دیگری می‌پرسد. همچنین در این متن رفتار و کردار بدی ستوه و خانواده بدی ستوه‌ها مورد بحث قرار گرفته است.

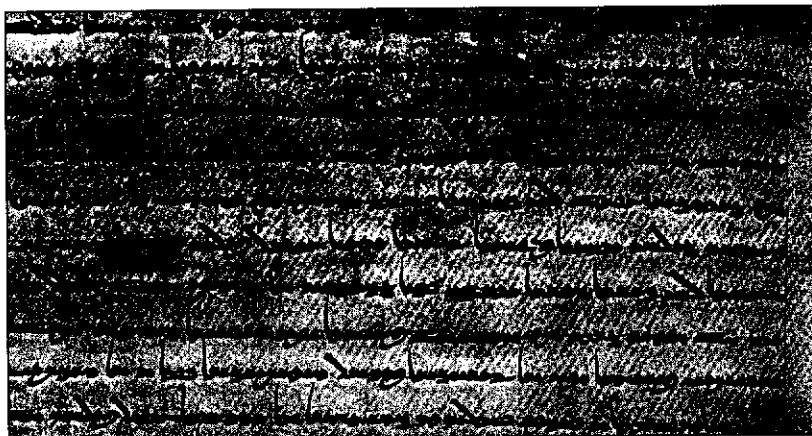
بعد از معرفی نسخه و تحقیقات و تصحیحات صورت گرفته پیشین پیرامون این متن، پی‌نوشت بخش معرفی آمده که در شماره هشتم آن حرف نویسی و ترجمه فارسی دو قطعه کوتاه موسوم به K۴۴ و K۴۶، از سغدی نقل شده است. بعد از این حرف نویسی، متن سغدی با ترجمه فارسی و پی‌نوشت‌های آن قرار دارد. آنگاه ضمیمه آن که شامل متن اصلی چینی و ترجمه فارسی آن و پی‌نوشت‌های جداگانه می‌شود، قرار گرفته است.

از بندهای این متن است:

(۳۷) همه گونه رنج و درد تخم بودا است. اینگونه^{۳۷}

بخش بعدی کتاب فهرست اختصارات را دربر گرفته است و بعد از آن کتابنامه فارسی و لاتین قرار گرفته که فهرستی از مطالعات سغدی را معرفی می‌کند. سپس کتابنامه BSTBL آمده و بعد از آن فهرست‌های راهنما ثبت شده‌اند که بخش نخست آن شامل نمایه نام‌های خاص است و بعد از آن فهرست واژه‌های سنسکریت به کار رفته در متن با ارجاع به صفحه‌ای که واژه در آن به کار رفته قرار دارد. همچنین واژه‌های اوستایی، ایران باستان، پارسی، پالی، تبتی، خنتی، خوارزمی، سریانی، فارسی باستان، پهلوی و آسی دیگری به کار رفته در متن نیز فهرست شده‌اند.^{۳۸} بخش پایانی کتاب نیز عکس‌های نسخ اول تا چهارم این مجموعه را دربر گرفته است.

در تهیه کتاب کنونی، نویسنده به تحقیقات پیشینی که در مورد این متن‌ها صورت گرفته و در رأس آنها کتاب شش متن سغدی کتابخانه بریتانیا BSTBL ویراسته مکتبی نظر داشته^{۳۹} و چنانچه خود ایشان در مقدمه اظهار داشته‌اند:

سرآغاز متن دوم - سطرهای ۱-۱۰

متن دوم (۱۹۱) Or. ۸۲۱۲

بخش پایانی «سوتره اندر نکوهش نوشابه مستکاره»

INTOX

متن دوم در نکوهش می و مستی است. در ابتدا به ویژگی‌های نسخه و سپس به مطالعات رایج^{۴۰} و بنویست در مورد این متن اشاره رفته است. بعد از آن حرف نویسی متن سغدی و ترجمه فارسی و پی‌نوشت‌های آن قرار گرفته است.

از بندهای این متن است:

(۲۸) این پس راه بودائی (= طریقت بودائی) را بخواهد (پی گیرد)، پس او را نوشابه مستکاره خود نباید خوردن.^{۴۱}

متن سوم (۱۵۸) Or. ۸۲۱۲

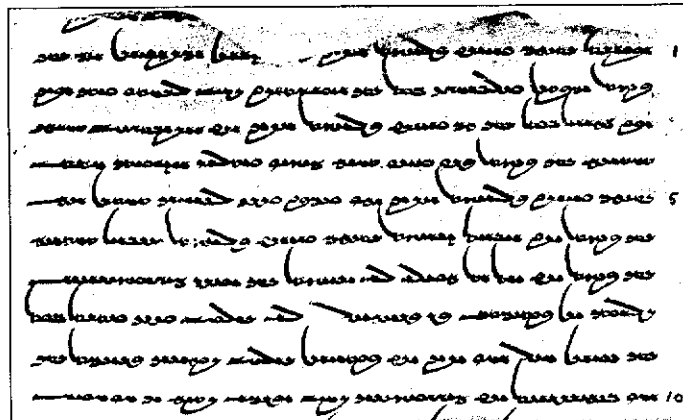
سوتره پدمه چنتامنی - دارنی dharani-sutra -

Padmacintamani

این متن درباره داروی شفابخش چشم و روش استفاده آن و نتایجی که از استفاده آن به دست می‌آید گفتگو می‌کند و همچنین درباب درمه آذرام^{۴۲} و روش استفاده از آن مطالبی دارد و در پایان نیز یکی از بدی ستوه‌ها فواید درک و نگاهداری دارنی^{۴۳} را به اختصار به عرض بودا می‌رساند و بودا نیز او را تحسین می‌کند.

بعد از معرفی نسخه این متن، نویسنده نظر دانشمندان آلمانی، مولر^{۴۴} را در مورد این متن آورده و به تصحیحات سایر مستشرقین در مورد این متن نیز اشارات کوتاهی می‌کند. در قسمت پی‌نوشت‌های معرفی نسخه و در شماره دوم آن، متن اصلی چینی با نویسه چینی ثبت شده است. همچنین چند قطعه کوچک سغدی دیگر که ترجمه‌های دیگری از برخی سطرهای این متن هستند نیز

سرآغاز متن چهارم - سطرهای ۱-۱۰

«اساس این کتاب در واقع همان اثر مکتزی است، با این تفاوت که متن‌ها به صورت لفظ به لفظ به فارسی برگردانده و در انتخاب واژه‌ها حتی‌الامکان تلاش شده است که از واژه‌های هم‌ریشه و هم‌خانواده فارسی دری با واژه سغدی استفاده شود»^۲

همچنین از نقدهایی که زوندرومان در سال ۱۹۷۷^۳ و سیمز ویلیامز در سال ۱۹۷۸^۴ بر تحقیق مکتزی نوشته‌اند استفاده شده است. هرچند لازمه درک مفاهیم این مجموعه، حداقل آشنایی نسبی با فلسفه و آئین بودا را می‌طلبد. اما پی‌نوشت‌های ارزشمند استاد زرشناس که طی آنها، اصطلاحات و مفاهیم کلیدی را شرح کرده‌اند، درک آن را برای خواننده غیرآشنا با فرهنگ بودائی نیز، آسان کرده است. دید انتقادی و تطبیقی در ارائه تصحیحات و اضافات و برطرف کردن نکات مبهم به کار گرفته شده نیز شایان تقدیر است.

در پایان ضمن تشکر از مسؤولان محترم پژوهشگاه علوم انسانی، امیدواریم که بخش دوم کتاب کنونی نیز که قرار است متن پنجم و ششم را دربرگیرد به زودی در دسترس علاقه‌مندان قرار گیرد.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- قریب، بدرالزمان: سغدی‌ها و آسیای میانه یاد یاره، مجموعه مقالات درباره آسیای مرکزی، تهران، ۱۳۷۲، ص ۲.
- ۲- در این زمینه ر. ک:
- ۳- قریب، بدرالزمان: سغدی‌ها و جاده ابریشم، ایران‌شناخت، شماره پنجم تابستان ۷۶، صص ۲۸۱-۲۴۴.
- ۴- به صورت سین کیانگ نیز آمده است.
- ۵- جهت آگاهی از چگونگی کشف آثار به دست آمده، ر. ک:
- ۶- P. ۲. Jakson, A. V. W. ۱۹۶۵. Researches in Manichaeism. Newyork.
- ۷- قریب، بدرالزمان: سغدی‌ها و آسیای میانه، ص ۱.
- ۸- ابوالقاسمی، محسن: زبان فارسی و سرگذشت آن، تهران، ۱۳۷۴، صص ۲۰-۱۹.
- ۹- تخاری، نام یکی از زبان‌های هند و اروپایی است که در نیمه دوم هزاره اول میلادی در تخارستان رایج بوده است. آثار بازمانده به این زبان به دو گویش نوشته شده‌اند: الف) تخاری A یا ترفانی، ب) تخاری B یا کوچی ر. ک:
- ۱۰- ابوالقاسمی، محسن: تاریخ زبان فارسی، تهران، ۱۳۸۰، ص ۱۲۸.
- ۱۱- ابوالقاسمی، محسن: زبان فارسی و سرگذشت آن، ص ۲۸.
- ۱۲- زرشناس، زهره: شش متن سغدی، تهران، ۱۳۸۰، مقدمه، (ص سیزده).
- ۱۳- «به جز یک قطعه که به خط براهمی نوشته شده است متون سغدی شناخته به سه خط سغدی، مانوی و سریانی نوشته شده‌اند.» (همان، ص سیزده).
- ۱۴- «این شش متن سغدی مضمونی مذهبی متأثر از فرقه مهاییانه آئین بودا دارند.» (همان، ص بیست و یک).
- ۱۵- از آنجا که متن پنجم و ششم در جلد بعدی این کتاب خواهد آمد شرح چگونگی آنها نیز به آینده موکول خواهد شد. اما بنا بر اشاره مقدمه کتاب متن پنجم شامل پرسش و پاسخ چند بدی ستوه و بحث در مورد دانش‌ها و مسایل فلسفی آئین بودا در محضر بودا و همچنین جواب‌های بودا به سوالات

سراغاز متن اول سطرهای ۱-۱۰

بدی‌ستوه‌ها است و متن ششم در باب فروتن نمودن روح و دل و رام کردن نفس و همچنین روش‌های مراقبه و تمرکز و نتایج حاصل از آن را بیان می‌کند.

۱۳- Or مخفف Oriental و اعداد نیز شماره نسخه متن موردنظر است.

۱۴- Subhuti، نام یکی از مریدان بودا است.

۱۵- Bodhisattva، بدی‌ستوه یا بودای بالقوه واسطه‌ای است که موجب وصول به مقام نیروانه را فراهم می‌سازد.

۱۶- Sims - Williams

۱۷- Benveniste

۱۸- Weller

۱۹- زرشناس، زهره: شش متن سغدی، پیشین، ص ۱۱.

۲۰- Reichelt

۲۱- زرشناس، زهره: شش متن سغدی، پیشین، ص ۲۹.

۲۲- گویا آواتی مقدس بوده که مانند دعا زمزمه می‌شده است.

۲۳- dharant به معنای ورد جلویی.

۲۴- Muller

۲۵- زرشناس، زهره: شش متن سغدی، پیشین، ص ۵۵.

۲۶- متن چینی که گویا بر پشت نسخه سغدی نوشته شده فاقد حرف نویسی است.

۲۷- زرشناس، زهره: شش متن سغدی، پیشین، ص ۹۰.

۲۸- در میان این فهرست‌ها، فهرست واژه‌های سنسکریت از همه مفصل‌تر است و بقیه شامل یک تا چند واژه بیشتر نیستند.

۲۹- Mackenzie, D. N. ۱۹۷۶. The Buddhist

Sogdian Text of the British Library. Al, ۱۰. (=BSTL)

۳۰- زرشناس، زهره: شش متن سغدی، پیشین، ص هجده.

۳۱- Sundermann,

W. ۱۹۷۷. D. N.

MACKENZIE (de.): The

Buddhist Sogdian texts

of the British Library,

Acta Iranica, ۱۰, BSOAS,

XL, ۲. PP. ۶۳۴-۶۲۵.

۳۲- Sims - Williams, N.

۱۹۷۸. D. N. MACKENZIE (ed):

The Buddhist Sogdian texts

of the British Library,

Acta Iranica, ۱۰. IIJ۲۰,

Nos. ۲۱۴. PP. ۲۵۶-۲۶۰.